

**ПРОБЛЕМА ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ
У ПРАЦЯХ А.С. МАКАРЕНКА**

У статті проаналізовано погляди А. Макаренка на проблему формування моральної свідомості особистості. Розкрито особливості становлення моральної свідомості в дітей дошкільного віку та подано методичні рекомендації щодо основ її виховання в умовах дошкільного навчального закладу.

Також репрезентовано форми та методи роботи з дітьми, що оптимізують розвиток у них моральної свідомості.

Дотримання людиною норм та правил соціальної поведінки, прагнення утверджувати моральні принципи в повсякденній життєдіяльності залежить від рівня сформованості моральної свідомості особистості. Проблемі виховання моральної свідомості зростаючої особистості приділялася увага в усі періоди розвитку людського суспільства, не втрачає актуальності вона і сьогодні. У дослідженнях сучасних зарубіжних та вітчизняних учених проблема виховання моральної свідомості особистості розглядається переважно в таких аспектах: теоретико-методологічні засади виховання моральної свідомості (С. Анісімов, М. Бердяєв, М. Вебер, В. Малахов, В. Соловйов, В. Франкл); особистісно орієнтований підхід до її виховання (І. Бех, А. Богущ, А. Бойко, О. Кононко, В. Кузь, О. Савченко); особливості виховання моральної свідомості на різних етапах онтогенетичного розвитку (Ф. Алімов, Л. Артемова, В. Білоусова, О. Богданова, В. Горева, О. Дейч, В. Нечаєва, М. Левківський, С. Петеріна, Н. Хамська, А. Шемшуріна та ін.). Метою нашої статті є аналіз досвіду педагогічної діяльності А. Макаренка щодо проблеми морального виховання особистості та обґрунтування методичних основ виховання моральної свідомості особистості в дошкільному віці як важливого етапу морального виховання.

Необхідно відзначити, що особливості епохи та характерні ознаки тоталітарної виховної системи відбулися на педагогічних поглядах А. Макаренка. За цим педагогом, визначальними у становленні моральної поведінки особистості є принцип виховання в колективі, через колектив і для колективу разом з принципом перспективних ліній. Він поглибив обґрунтування принципу соціального детермінізму у виховній роботі. Відповідно до нього, завдання виховання культурної особистості на кожному віковому етапі залежать не від природи, психологічних особливостей вихованця, а від потреб суспільства, від суспільної мети та ідеалів: "Загальний напрямок виховання повинен керуватися найближчими реальними цілями, що необхідні для нашої країни. Це – дисциплінованість, чесність, політична свідомість" [1: 43].

У вихованні моральної поведінки А. Макаренко особливу увагу приділяв питанню гармонізації свідомості і поведінки. Він вивів фундаментальну закономірність, згідно з якою для вирішення проблеми єдності свідомості й поведінки одночасно з моральною освітою вимагається чітка, продумана до деталей система вправ у правильній поведінці: "Скільки б ви не створювали вірних уявлень про те, що треба робити, але, якщо ви не виховате звичку перемагати тривалі труднощі, я маю право сказати, що ви нічого не виховали. Я вимагаю, щоб дитяче життя було організоване як досвід, що виховує певну групу звичок" [2: 64]. Відповідно до системи вправ, була розроблена чітка система вимог, нагород, примусів, покарань – того, що в американській педагогіці називається "модифікацією поведінки". Проте, в А. Макаренка це застосовувалось за умови поваги до кожної особистості, прийняття цієї особистості.

Оскільки в радянській державі відмовились від таких мотивів учинку як боязнь гріху, віра в Бога тощо, А. Макаренко вважав за необхідне у вихованні "комуністичної поведінки" спиратися на науку про право: "Тільки виховуючи емоцію обов'язку, привчаючи дітей йти не тільки за власним інтересом, а за ідеєю створення колективної цінності, явно корисної для них – ми виховасмо міцних, вольових людей" [2: 143-144]. Виконання обов'язку він вбачав не тільки в солідарності інтересів, ідей, а й у солідарності поведінки [1: 249]. Отже, розвинене почуття обов'язку, негативне ставлення до аморальних учинків, здатність вихованців усвідомлювати і планувати власну поведінку, виділялись А. Макаренко як критерії сформованості моральної поведінки.

Аналіз досвіду А. Макаренка та інших педагогів (Е. Грюнеліус, П. Кергомар, М. Монтессорі, Й. Песталоцці, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського) дозволив розробити експериментальну програму виховання моральної свідомості в дітей дошкільного віку. При цьому ми враховували результати експериментальних досліджень Н. Євланової, Н. Трунової, Н. Фокіної, які довели, що існує зв'язок між рівнем сформованості в дітей уявлень про моральні якості особистості та їх ціннісними орієнтаціями, а також між рівнем розвитку теоретичного мислення, сформованістю моральних суджень та моральною спрямованістю особистості [3: 129-144]. Отже, чим вищий рівень

знань дитини про норми поведінки, тим більше при здійсненні морального вибору вона орієнтується на соціальні норми, а не на оцінки оточуючих.

Формування моральної свідомості дітей старшого дошкільного віку відбувається в умовах поступового розширення соціального середовища. Найбільш авторитетною фігурою залишається дорослий, на оцінку якого дитина орієнтується у власних діях і вчинках, проте надалі розширюються взаємини з однолітками, значення яких постійно зростає. Формування моральної свідомості старших дошкільників (6-ий рік життя) відбувається на базі таких особистісних новоутворень: емоційна уява, афективно-гностичні комплекси, здатність до емпатії, формування "етичних інстанцій", оцінних еталонів, елементарна саморегуляція поведінки, механізми психічного захисту, "ієрархія мотивів", які формуються в ігровій, трудовій, навчальній, творчій діяльності.

Основними завданнями нашої роботи були такі: надання допомоги дітям в усвідомленні змісту та соціальної значущості норм моральної поведінки, формування особистісного ставлення до них; ознайомлення дітей з основними поняттями етики і естетики на основі зразків літературних творів і формуванні на основі цих знань системи ціннісних орієнтацій; розвиток умінь аналізувати і оцінювати вчинки казкових героїв, аргументувати оцінки, виокремлювати мотиви їх вчинків, формулювати моральну проблему та знаходити адекватні шляхи її розв'язання; вербалізувати свої враження від прочитаних творів. На заключному етапі ставилася задача сформувати в дітей диференційовану систему уявлень про моральні якості особистості, яка є важливим засобом оволодіння нормами соціальної поведінки.

Для розв'язання зазначених завдань нами була розроблена і впроваджена в практику бесіда-гра "Ранкове вітання". Вона проводилася щоранку в певний час (перед сніданком). Основною метою цієї форми організації виховного процесу було створення позитивного емоційного настрою дітей у групі, формування доброзичливого ставлення дітей один до одного і до себе, закріплення знань про норми поведінки, засвоєні на заняттях та в позанавчальній діяльності, розвиток прагнення чинити відповідно до засвоєних правил.

Бесіда починалася вітанням. Малюки ставали в коло, обличчям один до одного, а вихователь пропонував будь-яку гру за власним бажанням, або за бажаннями дітей (наприклад: гра з м'ячем "Добрий ранок", гра з лялькою "Знайомство", "Рукоприкладання в колі"). Після того, як діти привіталися один з одним, з вихователем, помічником вихователя проводилася бесіда з метою актуалізації знань про правила поведінки в типових ситуаціях та в ситуаціях міжособистісної взаємодії (наприклад: "Як Незнайко вчора ходив у гості", "Ранок у садочку", "Наші бабусі та дідуся"). Результати констатувального експерименту довели, що дітям важко виділяти моральну проблему, знаходити шляхи виходу із конфліктних ситуацій. Тому під час бесід педагог разом з дітьми аналізували та розігрували конфліктні ситуації, що мали місце в життєдіяльності малюків; обговорювали події з життя групи, садочка. При обговоренні конфліктних ситуацій ми спиралися на правило, сформульоване П. Кергомар: "...ти можеш зробити це, якщо воно тобі подобається і нікому не завдає шкоди. Ти міг би зробити це, якби був сам, але, оскільки ти бачиш, що це неприємно твоєму товаришу, ти не маєш цього робити" [4: 125]. Головне завдання такої роботи – допомогти дітям навчитися уникати конфліктів, знаходити шляхи їх розв'язання. Природно, що в бесідах з дітьми вихователь мав уникати моралізаторства, наклеювання ярликів. На завершення "Ранкового вітання" педагог висловлював впевненість, що діти в групі згуртовані, дружать один з одним і ніколи не будуть сваритися. Для виявлення позитивного ставлення один до одного дітям пропонувалася гра за вибором педагога ("Репортер", "Загальне коло", "Знайди пари", "Де ми були – не скажемо, а що робили – покажемо").

Серед форм організації виховного процесу на етапі формування моральної свідомості нами був використаний факультатив "Від казкової краси до краси життєвих вчинків", що передбачав цілеспрямоване ознайомлення дітей з основними етичними і естетичними категоріями. Під час проведення факультативу ми намагалися не тільки показати красу у всіх її проявах, а й допомогти дітям усвідомити важливість, доцільність краси в житті людини, сформувати потребу шукати красу і самостійно створювати її. Отже, кажучи словами В. Сухомлинського, ми намагалися провести дітей шляхом "від красивого до людяного", дати можливість відчутти красу добра і потворність зла. Факультатив складався з декількох розділів: "Прекрасне навколо нас"; "Краса людських взаємин"; "Скарби людської душі". Основний жанр використаних творів – казка, оскільки саме вона найбільше відповідає сутності дитини, її внутрішнім потребам. Ми спиралися на твердження науковців про те, що слухання казок допомагає дитині навчитися розуміти внутрішній світ героїв, а через нього і внутрішній світ інших людей, навчитися співчувати їм, повірити у сили добра, набути впевненості в собі [5: 155].

Ефективність використання казки полягає в таких її особливостях: створення особливого психічного стану (передчуття чогось незвичайного, чарівного), який базується на почуттях внутрішньої гармонії і любові, а саме їх ми в першу чергу прагнемо виховати в дітей; виявлення

творчої і перетворюючої сили любові; наявність жителів чарівного світу, які вимагають бережливого ставлення до всього живого; здійснюючи вплив на дитину, вона не викликає враження тиску. При відборі казок для факультативних занять ми враховували такі вимоги: це повинні бути добрі казки, з хорошим початком, змістом і кінцівкою; вони також мають бути короткими, яскравими, інколи ліричними, такими, що спонукають дітей проникнутися чужим боєм, замислитися над собою. Кількість героїв має бути незначною, а сюжетні повороти м'якими, спокійними. Загальною ідеєю казки є перемога добра над злом.

Під час проведення факультативу ми не завжди могли знайти казки, оповідання, що відповідають темі нашого заняття. У таких випадках ми склали казки, що розкривають перед дітьми певну моральну проблему і дозволяють над нею поміркувати ("Казка про камінь", "Як Ромашка знайшла собі друга", "Казка про зірочок").

У зв'язку з недостатньою розвиненістю мислення, довільних психічних процесів формування дитячих ставлень залежить переважно від оцінок авторитетних дорослих. Тому з дитиною недостатньо прочитати казку, поговорити про її героїв, сюжет. Необхідно осмислювати її, разом шукати і знаходити життєві уроки. Це призводить до накопичення в дитини "банку життєвих ситуацій", який у разі необхідності може бути активізований. Виходячи з цього, обговорення було спрямовано на вирішення таких завдань: 1) звернути увагу дітей на красу і корисність одних особистісних якостей і на потворність і шкідливість інших; 2) сприяти формуванню ставлень дитини до проблем, що обговорюються; 3) допомогти провести аналогію між учинками казкових персонажів і власними з метою формування вмінь адекватно оцінювати вчинки.

Під час обговорення прочитаних творів діти пропонували різні варіанти розв'язування проблемних ситуацій, опираючись на власний життєвий досвід, на вчинки тих казкових героїв, з якими вони познайомилися раніше. У процесі роботи значна увага приділялася розвитку в дітей умінь поставити себе на місце іншої людини, побачити ситуацію її очима.

У результатах констатувального експерименту зафіксовано, що оцінні еталони дошкільників нечіткі, розмиті. Через це оцінка дітьми поведінки оточуючих була, як правило, однобічною та недиференційованою. З метою формування чітких оцінних еталонів на факультативних заняттях ми обговорювали героїв казок, з'ясовували, чим вони схожі, чим відрізняються один від одного. На основі аналізу поведінки літературних героїв, діти вчилися виокремлювати позитивні та негативні риси особистості, оцінювати їх. Для закріплення уявлень про моральні якості особистості, малюки згадували факти із власного досвіду, із досвіду товаришів, знайомих. Так, у старшій групі при обговоренні української народної казки "Лисичка та журавель" діти знайомилися з героями казки, з'ясовували причини ситуації, що склалася, вчилися характеризувати лисичку та журавля, обґрунтовувати, які якості не дозволили їм уникнути неприємної історії. Систематична робота в цьому напрямку сприяла тому, що оцінка дітьми дій та вчинків оточуючих стала більш диференційованою та різнобічною.

Результати констатувального експерименту засвідчили, що дошкільники вчинки людей та казкових героїв оцінюють за їх результатами, оскільки їм важко виокремити мотиви поведінки учасників ситуації. Зважаючи на це, в експериментальній роботі ми підводили дітей до розуміння того, що в поведінці людини виявляється її ставлення до навколишнього світу, і кожний учинок диктується певними намірами.

Щоб усвідомити, що основою однакових учинків можуть бути різні мотиви, ми пропонували розглянути і порівняти різні ситуації. Наприклад: 1. Оленка і Наталка гралися м'ячем на вулиці. Раптово м'ячик вискочив з Наталчиних рук і покотився по дорозі. Дівчата кинулися за ним. Оленка, щоб першою схопити м'ячик, штовхнула подругу убік. Дівчинка ледь втрималася на ногах. Наталка дуже образилася на свою подругу. 2. Сашко і Павло гралися м'ячем на вулиці. Під час гри м'ячик вискочив із рук Павла і покотився по дорозі. Хлопчики кинулися за ним. Раптом Сашко побачив, що по дорозі на великій швидкості мчить машина. Щоб друг не вискочив на дорогу, хлопчик штовхнув його убік. Павло не втримався і впав на асфальт у калюжу. Хлопчику було дуже боляче і він розплакався. Після читання ситуацій дітям задавали питання, щоб з'ясувати їх думку про те, хто винний більше: Сашко чи Оленка. При цьому прагнули не тільки результати, а й мотиви вчинків героїв.

Після читання казок та їх опрацювання ми намагалися закріпити почуття, враження дітей, шляхом включення їх у різні види діяльності (зображувальної, музичної тощо). Дітям пропонували виконати такі завдання: 1) намалювати малюнки, які відповідають темі заняття. Наприклад: намалювати свою стежинку щастя (тема "Мрії про майбутнє, прагнення зробити його кращим"), намалювати казкових героїв, які справили найбільше враження. Під час малювання вмикали музику з метою підсилити почуття; 2) розіграти уривок з казки, в якому без слів, за допомогою жестів, рухів показати характери героїв, розкрити сюжетну лінію.

У вільний від занять час (на прогулянках, під час ігор у групі) діти залучалися до виконання різних ігрових завдань, метою яких було вчити правильно усвідомлювати мотиви поведінки оточуючих, формулювати моральну проблему, знаходити оптимальні шляхи її розв'язання.

Завдання № 1: "Закінчи казку". Перед малюками використовуючи ляльок інсценізували початок історії, яка містить конфліктну ситуацію, і пропонували придумати кінцівку. Серед усіх варіантів спільно обирали найкращий, обґрунтовували відповідь і разом складали кінцівку казки. По закінченню дітей просили згадати, чи була подібна історія в їхньому житті, як вони вчинили, чи доцільно було так робити. Завдання № 2. "Склади казку". Цікавою для дітей була пропозиція скласти казку на задану тему. Складаючи казки, малюки метафорично описували події минулого і сучасного життя. Багато казок складали про майбутнє. У нашому дослідженні ми дотримувалися припущення М. Дейлі про те, що створюючи казку, дитина не тільки розповідає про власні проблеми. Вона ніби програмує себе. Саме тому важливим для нас було, щоб такі казки мали щасливу кінцівку. Часто саме щаслива кінцівка допомагала авторам "підтягнути" сюжет, фактично пропонуючи комплекс дій з досягнення успіху в діяльності.

У роботі з дітьми нами використовувалися елементи казкотерапії. Сутність казкотерапії як психолого-педагогічного методу полягала в утворенні зв'язків між казковими подіями і поведінкою у реальному світі, переносі казкових смислів у реальність. Основним критерієм для казкотерапевта є діагностична шкала "руйнування – творчість", а головним завданням – передача знань про життя творця з метою формування творчої особистості. У процесі роботи використовували такий методичний прийом: здогадавшись про емоційні проблеми окремих дітей ми складали казку, де пригоди, вчинки героїв спрямовані на вирішення цієї проблеми (страх, грубість, невпевненість). Ми придумували фантастичну привабливу істоту, яка ззовні і характером була дещо схожою на дитину, і в якій, за сюжетом, з'являлося багато можливостей і засобів для подолання перешкод. Тим самим ми надавали можливість дитині відчувати допомогу і знайти вихід із ситуації, що її турбує.

Проведена робота дозволила зробити висновки, що розроблена програма виявилася ефективною і дозволяє оптимізувати процес виховання моральної свідомості особистості дітей дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Макаренко А. С. Мега виховання // Твори: В 7-ми т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 5. – 483 с.
2. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу: організаційна будова колективу // Твори: В 7-ми т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 5. – 483 с.
3. Психическое развитие младших школьников: Экспериментальное психологическое исследование / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
4. Кергомар П. Дошкільне виховання і дитячі садки у Франції. Материнські школи // Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки / За ред. З. Борисової. – К.: Вища школа, 2004. – С. 121-129.
5. Кряжева Н. Л. Развитие эмоционального мира детей. Популярное пособие для родителей и педагогов. – Ярославль: "Академия развития", 1997. – 208 с.

Матеріал надійшов до редакції 16.04. 2008 р.

Федорова М.А. Проблема воспитания морального сознания личности в работах А. Макаренко.

В статье проанализированы взгляды А. Макаренко на проблему формирования морального сознания личности. Также раскрыты особенности становления морального сознания у детей дошкольного возраста и поданы методические рекомендации относительно основ ее воспитания в условиях дошкольного учебного заведения.

Fedorova M.A. A Problem of Personality Moral Consciousness Education in the Works of A. Makarenko.

In the article the views of A. Makarenko on the problem of personality moral consciousness formation are analysed. The features of moral consciousness becoming are also exposed for the children of preschool age and methodical recommendations are given in relation to bases of its education in the conditions of preschool educational establishment.